

There are no translations available.

Яворницький Д.І.

Історик, археолог, етнограф, письменник

Україна

[Біографія](#)

Гідрографія, топографія і клімат запорізького краю Запорізькі козаки займали величезний простір степів, прилеглих до обох берегів Дніпра в його нижній течії, від східних кордонів Польського королівства й південної окраїни володінь українського й слобідського козацтва до ріки Бугу з одного боку й уздовж правого берега річки Конки й до річки Кальміусу, що тече в Азовське море, з другого. На цих степових просторах було кілька великих і малих рік з численними притоками й рукавами або, як мовилося у запорожців, зі степовими річками й низовими гілками. Одні з цих рік протікали в західній половині запорізьких вольностей, інші у східній; ріки західної частини належали до басейну Чорного моря, ріки східної половини належали до басейну Азовського моря. З рік Чорноморського басейну найвідомішими були Дніпро й Буг. Дніпро - це священна й заповітна для запорожців ріка; у козацьких думках він називається «Дніпром-Славутою», у козацьких піснях - «Дніпром-братом», лоцманською мовою - «Козацьким шляхом». У краю запорізьких козаків Дніпро починався з одного боку вище річки Сухого Омельника, з другого - від річки Орелі, й протікав на протязі 507 верст, маючи тут і найбільшу ширину, й найбільшу глибину, й найбільшу швидкість; в межах же запорізького краю характеризувався він і всіма особливостями своєї течії: порогами, заборами, островами, плавнями й холуями ¹. Всіх порогів у ньому при запорізьких козаках налічувалося дев'ять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець або ж Дід-пори́г, Вовнигівський або Внук-пори́г, Будилівський, Лішний і Вільний.

Найбільший і найстрашніший з усіх порогів - поріг Неяситецький чи Ненаситецький, названий, за одними, від птаха неяситі², яка водилася тут у давнину, за іншими, від слів «не насичуватися», бо він ніколи не насичується людськими жертвами - нещасливими плавцями. Це - родоначальник і всім порогам поріг, Дід-пори́г. Страшним роблять його й сам рух води в ньому, й ті величезні віковічні камені, які частково стирчать посеред самого порога, а частково відходять від берегів ріки далеко до її середини. Ріка Дніпро, вільно й плавно несучи свої води вище Ненаситця, дійшовши потім до самого порога й зустрівши тут нездоланну перешкоду у вигляді лав, скель, гряд і мисів, з незбагненною силою вдаряється в різні боки, кидається з одного каменя на інший, внаслідок чого страшенно хвилюється, високо здіймає величезні вали сріблястого «буку», розбивається мільйонами водяних бризок, розлітається на всі боки цілими потоками водяного пилу, викручує поміж скель бездонні вири, й усе це здіймає такий страшний шум і стогін, котрий чути вже на великій відстані від порога й котрий на самій ріці поглинає будь який інший звук - і крик птахів, і голоси людей.

Здалеку здається, буцімто в ріці сімсот тисяч величезних водяних млинів безупинно

стукають і переливають воду своїми колесами. «Він так меле, що аж гримить, аж земля труситься!» Картина воістину страшна й разом з тим воістину могутня й велична, її не опишеш ніяким пером і ніяким пензлем; для зображення її, кажучи арабською приказкою, язичку не стане слів, а уяві барв. Особливо величним і чарівним здається Ненаситець з висоти пташиного лету від правого берега ріки, у великий розлив води, коли вся його поверхня сріблиться білою перловою піною, а величезні камені, що стирчать з води, вкриваються безліччю гнізд місцевих птахів крячків, які невтомно снують над порогом, яскраво сяючи своїм пір'ям на південному сонечку, щомиті тріпочучи маленькими крильцями й сповнюючи повітря своїм жалібним свистом і цвірчанням. Часом він і реве, й стогне, й високо здіймає свої води, а потім відразу так стихає, що стає чутно навіть переливи його води з каменя на камінь, ковзання її з лави на лаву, що дає можливість місцевим жителям вгадувати по ньому зміну погоди. Безсумнівно, що тут, біля цього заповітного порога, біля його величезних скель, у мальовничому безладді розкиданих і по самому руслі, й по берегах ріки, біля високих могил, що здіймаються в степу обабіч ріки й мимоволі наводять на сумні думи про минувшину людського роду; тут, біля цього грізного, дикого й заповітного порога, часто сиділи й часто милувалися з високого мису хвилями, що кипіли на схилах скель, справжні цінувальники красот природи, мрійники в душі, художники в піснях - запорізькі козаки. Любо було їм дивитися на шалену швидкість води в Ненаситці; дощана барка пробігала всю довжину його, дві з чимось версти, за чотири хвилини, а лісовий пліт - трохи більше як за хвилину. Від Дніпрових порогів відрізняють забори; забори - ті ж пасма диких гранітних скель, розкиданих по руслі Дніпра, але вони не перетинають ріку всуціль від одного берега до іншого, а займають частину її, переважно від правого берега, й таким чином від другого берега залишається вільний прохід для суден. Усіх забор у Дніпрі у краях низових козаків налічують 91, але великих поміж них, відомих здавна забор було шість - Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива й Таволжанська. Від забор відрізняються поодинокі камені, що стирчать то там, то сям серед ріки чи біля її берегів; з безлічі каменів, розкиданих по Дніпру, найвідоміших було сім - Богатирі, Монастирско, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджоло й Розбійники. Між порогами, далеко вниз і вгору від них, на всьому Дніпрі в межах земель запорізьких козаків налічувалося 265 великих і малих островів, з яких найвідоміших було 24 - Великий, Романів, Монастирський, Становий, Козлів, Ткачів, Дубовий, Таволжанський, Перун, Кухарів, Лантухівський, Гавин, Хортиця, Томаківка, Стукалів, Скарбний, Скалозуб, Коженин, Каїр-Козмак, Тавань, Бургун, Тягинка, Дідів і Сомів.

Майже весь береговий простір Дніпра, за винятком порогів, був вкритий розкішними й малопрхідними плавнями, що давали запорізьким козакам і ліс, і сіно, й безліч дичини та звіра. Ці плавні були низовинами, вкритими трав'янистою й деревною рослинністю, перетятими в різних напрямках річками, відгалуженнями, ериками, затоками, лиманами, протоками, всіяними величезною кількістю великих і малих озер і порослими густим, високим і непрохідним очеретом. З усіх плавнів особливо знаменитим був Великий Луг, що починався біля лівого берега Дніпра, навпроти острова Хортиці, тягнувся зі 100 верст і закінчувався на тому ж березі Дніпра, навпроти урочища Паліївщини, вище Микитинового Рогу. Для запорожця, що серед своїх суворих товаришів не мав «ні ньеньки рідненької, ні сестри жалібненької, ні дружини вірненької», всю рідню складали Січ та Великий Луг: «Січ - мати, а Великий Луг - батько, отам треба й умирати». Запорожець у Великому Лузі,

мов у неоглядному морі, тут він недоступний «ні татарину-бусурманину, ні ляхові поганому». Саме русло Дніпра на певну відстань було завалене так званими холуями або корчами, тобто підводними пнями дерев, що росли по берегах ріки, щороку підмивались весняними водами й щорічно у великій кількості падали на дно Дніпра. Ріка Буг також була «славною» рікою у запорізьких козаків: їм належала її нижня течія від балки Великого Сухого Ташлика до гирла лиману, близько 180 верст по прямій лінії; на цьому його відтинку був 21 поріг із найбільшим Запорізьким порогом, кілька забор, кілька окремих скель із такими величезними, як Сова, Брама, Пугач, Протичанська; кілька островів, зокрема Кременців, Андріїв і Гардовий, на якому була церква, зруйнована, за переказом, козаком-рenegатом Савою Чалим; кілька печер, зокрема Кузня-печера навпроти селища Мигії, на лівому березі ріки. Було кілька кос, наприклад: Жабурна, Осницька, Павлова, Балабанова, Крива, Ожарівська, Руська й Волоська, кілька берегових мисів, як Семенів і Скелюватий.

Обидві ці річки, Дніпро й Буг, живилися своїми річками й гілками, що впадали в них у різних місцях по обидва береги. З безлічі приток Дніпра з правого боку найвідомішими були: Сухий Омельник, Мокрий Омельник, Домоткань, Самоткань, Сура, Грушівка, Томаківка, Базавлук та Інгулець з його знаменитою притокою Жовтими Водами, з безлічі лівих приток Дніпра найвідомішими були: Оріль із боковими Багатою й Берестівкою, Самарь³ з боковою Вовчою, що складається з Ганчула і Янчула, Ворона, Осокорівка, Московка Суха, Московка Мокра, Конка, Білозерка, Рогачик, Лопатиха, п'ять річок Каїрок⁴, Сомова та Янушева. З безлічі гілок Дніпра з правого боку найвідомішими були: Ведмірка, Лісна, Тарас, Бугай, Дніприще, Орлова, Підпільна, Павлюк, Скарбна, Сисина, Колотівська, Коловоріт, Царева, Дармамівка, Омелова, Космаха, Козацька, Бургунка, Тягинка, Інгульська, Кошова, Вільхівка, Корабельна, Білогрудова, Солонецька. З багатьох лівих гілок Дніпра найвідомішими були: Підпільна, Паньківка, Домаха, Кушугум, Річище, Музурман, Плетениха, Темрюк, Конка, Свята, Метелиха, Лободиха, Бриста на, Бабина, Татарка, Царевська, Євпатиха, Гребениха, Волошка, Шавулиха, Чаплинка, Костирська, Дурицька, Таванська, Гниловод, Хрулова, Голубова, Олексієва, Кардашинська, Маслово, Борщева, Солонецька й Збур'ївська.

З кількох приток ріки Бугу з лівого боку найвідомішими були: Синюха, Мигійський Ташлик, Корабельна, Ташлик, Єланець, Мертвовод та Інгул з головними притоками - Аджамкою, Сагайдаком, Грузькою, Сугаклією, Березнегуватою й Громоклією. А з рік Азовського басейну запорізьким козакам належали: Торець, Бахмут, Лугань, Кальміус, Кальчик, три річки Берди, що текли паралельно одна одній з півночі на південь і впадали безпосередньо в Азовське море.

Крім рік, річок і гілок у запорізьких краях було немало озер, лиманів і прогноїв. Озер, гирл і лиманів уздовж обох берегів Дніпра налічувалося 465, уздовж лівого берега ріки Орелі - 300, по обох берегах ріки Самари - 24. З перших особливо відомими були Червоний лиман навпроти Червоної або Лисої гори, вище Микитиноного Рогу; Великі Води навпроти гирла річки Базавлука, завдовжки 6,5 верст, завширшки 50 сажнів і з середньою глибиною 2 аршини⁵; Плетеницький лиман вище першого впадіння річки й гілки Конки у Дніпро, навпроти Плетеницького Рогу, завдовжки 4 версти; Білозерський лиман біля лівого берега Дніпра, нижче Плетеницького лиману, завдовжки 5 і завширшки

близько 3 верст; Хруловий або Чернечий лиман, навпроти гілки Фроловської, нижче Корсунського монастиря, завдовжки до 4 верст; Кардашинський лиман, до 5 верст завдовжки, навпроти острова Потьомкіна; Солонецькі озера на острові Погорілому; гирла Збур'ївське й Білогрудівське, лимани Дніпровський і Бузький та багато безіменних соляних озер біля Дніпровського лиману. Крім того за правим берегом річки Кальчика відоме було Білосарайське озеро, а на Бердянській косі кілька невеликих соляних озер.

Розглядаючи гідрографію запорізького краю, можна зрозуміти, що край цей був далеко не маловодний: його центр перетинала велика й повноводна ріка Дніпро з багатьма озерами, східні й західні околиці були змережені в різних напрямках безліччю рік, річок і прогноїв та ериків, котрі мов жили в живому організмі, несли свої прісні, гіркі й солоні води по безкраїх степових рівнинах запорізького краю; достаток води в своєму краю козаки характерно висловлювали словами пісні: «З устя Дніпра та й до вершини Сімсот річок ще й чотири». «Річок у цій землі, хоча до величини її й не дуже, але достатньо». Особливість цих річок полягає у тому, що всі вони звичайно течуть долинами завширшки від 1 до 8 верст і рідко бувають обрамлені лісом, частіше ж очеретом і травою, що пояснюється властивостями самого ґрунту, по якому несуть свої води степові річки; біля річок були й болота, але вони часто висихали у спекотне, сухе літо.

При всьому цьому клімат у землі запорізьких козаків не назвеш вологим, а навпаки сухим, мало вологим і часто навіть шкідливим для місцевої рослинності краю. «Клімат цієї країни залежить від пояса, в якому лежать степи, від сусідства гористих країн на півночі, великих степів на сході, морів на півдні й височин на заході, зокрема від напрямку балок, байраків і ярів у самих запорізьких степах». Сухість клімату запорізького краю походить з шести причин: по-перше, від височинного розташування степу, до 150 футів⁶ над рівнем моря, через що нижні шари морського повітря, які взагалі пом'якшують літню спеку й зимовий мороз, не мали такого впливу на великий край запорізьких козаків; по друге, з відкритого положення всього краю, з жодного боку не захищеного високими горами; по-третє, з відсутності великих лісів, що затримують у собі вологу й до певної міри пом'якшують клімат будь-якої місцевості; по-четверте, від сусідства сухих і шкідливих вітрів, східного й північно-східного, що дмуть тут цілими місяцями й забирають із собою всіляку вологу, сушать траву, лісову рослинність, а часом навіть виривають хліб разом з корінням; по-п'яте, від мілководності й незначної глибини річок, що течуть тут. украй повільно, переважно плесами, а влітку зовсім пересихають, вкриваються болотяною рослинністю; дуже часто вони гниють і породжують різну заразу, що нерідко шкідливо впливає на місцеву рослинність і зовсім не зменшує сухості повітря, що особливо бувало у східних окраїнах запорізьких вольностей, у Кальміуській паланці; нарешті, по-шосте, з наявності в запорізькому краю безлічі балок і ярів, що приймали в себе основну масу весняної і дощової води й не давали їй застоюватися на відкритих і рівних місцях і поступово просочуватися у ґрунт.

Весь простір землі, зайнятої запорізькими козаками, мав переважно степовий характер. Запорізький степ мав своєрідну особливість: «відкритий, безмовний, всипаний природними пагорбами, перетятий ярами й долинами, він іноді вражав очі чудовою грою зелені, інколи здавався висушеним пекучим промінням сонця». За характером самої поверхні, за кліматом і рослинністю весь запорізький степ був далеко не однаковим:

північна окраїна гористіша й вища, південна рівніша й більш нахилена до берегів Чорного й Азовського морів; північна окраїна вологіша й родючіша, південна, чим ближче до кордону, тим безводніша й бідніша на рослинність; у північній окраїні балки численні, глибші, з багатшою рослинністю, в південній балок не так багато, вони пологіші і з меншою рослинністю; нарешті, північна окраїна запорізьких вольностей не так терпить від палючого сонячного проміння; південна ж особливо зазнає страшної дії спеки, котра нерідко винищує тут, наприклад, при тривалому без дощів ї, всю рослинність, страшенно розжарює степове повітря й робить у землі глибокі тріщини. З цієї причини південна окраїна запорізьких степів, особливо нинішня херсонська рівнина, у польських і російських письменників минулих століть переважно мала назву «Дикого поля», «Пусто-поля», «Чисто-поля». На цьому Дикому полі рятівними оазами були лише нечисленні ріки та декотрі балки, на берегах і схилах яких утримувалася, часом і в пекуче, сухе й безводне літо, лісова й трав'яна рослинність.

Характерним явищем запорізьких степів є так звані балки, яри й байраки. Балками називають тут більш чи менш глибокі долини з пологими берегами, вкриті травою, часом лісом, які служать природними жолобами для стоку води з відкритих степових місць у ріки, річки, озера, лимани, прогної, єрики; геологічною мовою балками називаються мертві, недіючі, вкриті лісовою чи трав'яною рослинністю яри. Ярами ж називаються діючі балки з крутими, оголеними берегами, що обвалюються від весняних і дощових розливів і тому пропускають воду в шари свого підґрунтя; байраками називаються ті самі яри, але неодмінно вкриті лісом, більш чи менш густим і високим.

Балки завжди були, та й тепер є місцевим типом запорізької країни; при досить значній довжині, часом у кілька десятків верст, вони нерідко доходять до 150 футів глибини й завжди йдуть у напрямку до моря, Чорного чи Азовського. В історії запорізьких козаків балки, яри й байраки мали певне значення як пункти поступової колонізації великої, дикої й пустельної степової рівнини: «по цих угіддях запорізьке військо володіло й промисли свої мало», тобто, в балках чи біля балок закладали спочатку бурдюги⁷, потім зимівники й нарешті села сімейних і несімейних запорожців.

Головним місцем для цього, звичайно, були балки по обох берегах Дніпра, тоді балки по берегах його приток, великих і малих, і врешті балки по берегах степових річок. Усіх балок, ярів і байраків у степах запорізьких козаків була справді незліченна кількість, немов зірок у безмежному просторі небес. З цього числа можна назвати лише найголовніші балки обох берегів Дніпра, починаючи від верхньої границі вольностей запорізьких козаків і закінчуючи нижніми. За даними XVII й XVIII століть таких балок із правого берега Дніпра було 95, а з лівого - 36. З перших найвідомішими були: Звонецька, Тягинська, Будилівська, Лішня, Старокічкаська, Хортицька, Люта, Золота, Дурна, Крейдяна, Пропасна, Верхня Солонецька, Широка й Нижня Солонецька. З інших найвідомішими були: Лоханка, Тягинка, Дубова, Таволжанська, Лішня, Кічкаська, Бабина, Гіпетуха, Широка й Валівала. Зі степових балок найбільш відомими були: Дубова чи Гайдамацька, що виходила до лівої притоки Інгульця Саксагані, тепер навпроти садиби-хутора Дубової Балки покійного власника Олександра Миколайовича Поля⁸ у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії, й балка Княжі Байраки того ж повіту, що починається від лівої притоки Інгульця Жовтих Вод і виходить до правої

притоки Дніпра Мокрого Омельника. Загальний напрямок останньої балки - з південного заходу на північний схід, загальна довжина - 15 верст, найбільша глибина - майже 60 сажнів по вертикалі. За переказом, ця балка отримала свою назву від котрогось із князів Вишневецьких, який висушив усі водянні джерела у власній землі, щоб заморити спрагою своїх селян, і мучив їх ще довго навіть після своєї смерті. В історії запорізьких козаків балка Княжі Байраки стала дуже відомою як місце першої битви гетьмана Богдана Хмельницького з поляками на Жовтих Водах 8 травня 1648 року.

Характерним явищем запорізького краю був також брак лісу: ліси тут росли лише в низовинних місцях, найвологіших або найбільш суглинистих чи супіщаних, тобто по берегах рік, озер, лиманів, по річкових островах, схилах балок, ярів, пагорбів. Усі інші місця були безлісною рівниною, вкритою травою влітку й замурованою снігом узимку. З даних минулих століть видно, що в межах вольностей запорізьких козаків ліси були по правому й по лівому берегах Дніпра, іноді суцільно, іноді з великими проміжками, звідси далі на південний захід до Бугу й на південний схід до Азовського моря. Видно також, що з усіх окраїн вольностей запорізьких козаків північно-східна окраїна, Протовчанська, Орільська й Самарська паланки, нинішній Новомосковський і частково Павлоградський повіти справедливо вважалися найлісистішими паланками всього Запоріжжя. Уздовж правого берега Дніпра ліси починалися біля річок Мокрого й Сухого Омельника і росли то всуціль, то з перервами, до гілки Дрімалівки й нижче; весь цей величезний простір землі, до 400 верст в одну лінію, становив приблизно 30 000 десятин⁹ лісу. Крім того, на захід від правого берега Дніпра ліси траплялися по річках Сурі, Базавлуку, притоках Інгульця: Зеленій, Кам'яночці

, Тернівці й Саксагані; по Інгульцю, Бешці, Аджамці, Березівці, між Березівкою й долиною Темної, де ріс Соколиний ліс, до 400 десятин землі; між верхів'ям Інгулю й Торговицею, по Інгулю, Сугоклії, Сугоклійчику, Мертвоводу, Чечаклії, Громоклії, Кагарлику, Терновій, по Бугу біля Піщаного броду, Виноградної криниці й Семенового Рогу; по балках Глибокій, що впадала в Жовті Води, Княжих Байраках, де ріс густий і непрохідний ліс; по Дубовій або Гайдамацькій балці, що впадає в Саксагань, де й зараз стоять гігантські столітні дуби. Врешті, до західної околиці вольностей запорізьких козаків примикали ліси Чорний і Чута, про які 1748 року казали: «чи володіло ними раніше Військо Запорізьке, про це запорізькі козаки не знають; а була в попередні роки від кошового отамана Сірка в тому лісі пасіка, років з 80 тому»; тут же були ліси Нерубай і Круглик, «про котрий також не було відомо, володіло ним Військо Запорізьке чи ні».

Чорний ліс і Чута колись становили один суцільний ліс і були продовженням знаменитого в історії гайдамаків Мотронинського лісу в Чигиринському повіті Київської губернії; вони перетиналися лише двома річками - Ірклійцем, що відділяв Київське воеводство від Дикого поля, й Інгульцем, що йшов від київського кордону до правого берега Дніпра. Чорний ліс у наш час є за 35 верст від Єлизаветграда, поблизу селища Водяного, Чута поблизу Красносілля, Нерубай поблизу Федваря, Круглик біля Цибулева. Взяті разом усі ці чотири ліси в наш час складають 18 677 десятин густилистяного лісу, що складається переважно з дуба, менше клена, береста, осики, ліщини та ін.; у ньому водилися вовки, лисиці, зайці, дикі кабани, дикі кози, навіть ведмеді, безліч птахів різних видів і родин. В історії запорізьких козаків ліси Чорний, Чута, Нерубай та Круглик мали те важливе значення, що в них часто переховувалися запорожці від переслідування татар, турків і поляків; тут знаходили собі притулок православні ченці від переслідувань католиків, і страшні гайдамаки, що піднімали зброю на захист своїх людських прав, проти ненависних їм поляків; гайдамаки особливо любили ліси Чорний і Чуту; у козаків XVIII століття про Чорний ліс склався навіть особливий термін - «утік до Чорного лісу» означало став гайдамакою. Чорний ліс дуже часто служив місцем, де збиралися татари, козаки й поляки або як союзники, що виступали проти московських військ, або як суперники, що виходили на поле битви між собою. Отож не дивно, що народні перекази говорять про існування в цих лісах підземних льохів, про сховані у них величезні скарби, про страшні голоси, які можна почути вночі серед дерев лісу, про сивих вусатих запорожців, одягнутих у червоні, мов жар, шати, з люльками в зубах, котрі сидять над купами золота у глибокій задумі в підземних печерах лісу тощо.

Підсумовуючи дані про ліси західної окраїни вольностей запорізьких козаків і виключаючи з цієї окраїни ліси Чорний і Чуту, які, здається de jure не належали запорізьким козакам, ми бачимо, що ця окраїна не була багата на ліси, а переважно степова. «З півночі до гирла ріки Бугу лісів у достатку немає, лише по балках ростуть яблуні, груші, шипшина, хміль, виноград, крисберсень¹¹, вишня, верболіз, осокір, глід, гордина, а найбільше терену, переважно рідкими кушами».

Як і по правому, ліси росли й по лівому березі Дніпра: тут вони починалися від гирла Орелі, а закінчувалися біля Дніпровського лиману; весь цей простір землі мав близько 6 200 десятин лісу, в одних місцях він йшов суцільно, в інших з великими проміжками; крім того на лівому березі Дніпра ріс знаменитий Великий Луг, що тягнувся безперервно близько 100 верст завдовжки при 25 верстах найбільшої ширини, а нижче нього з великими перервами тягнулася близько 180 верст до міста Олешок знаменита Геродотова Гілея.

Як у Великому Лузі, так і в Гілеї, росли величезні дерева з переважанням дуба над іншими породами; про розміри дерев тут можна судити по тих скам'янілих дубах, які й зараз є у Великому Лузі: ці дуби свідчать, що нинішні дніпровські ліси є лише мізерною пародією тих гігантських лісів, які колись своєю могутньою головою затінювали широкий Дніпро.

Крім лісів по обох берегах Дніпра такі самі ліси росли на островах ріки; усіх островів на ріці Дніпрі в межах вольностей запорізьких козаків налічувалося 265, і більшість із них була вкрита лісом, переважно лозою, шелюгом, рідше осокорами й ще рідше дубами.

На північний і південний схід від лівого берега Дніпра, в Протовчанській, Орільській, Кальміуській, Самарській паланках (нинішні Новомосковський, Павлоградський, Бахмутський та Олександрійський повіти), ліси росли також переважно по берегах річок, на схилах балок і байраків; найлісистішими в цих місцях були береги рік Орелі й Самари.

Орільські ліси служили межею між вольностями запорізьких та володіннями українських козаків; у межах запорізьких козаків вони йшли вузькою смугою по лівому березі Орелі, починаючи від впадіння в неї річки Багатої і закінчуючи її гирлом, що на протязі 142 верст становило близько 5690 десятин лісу. Переважаючою породою в орільських лісах був дуб, що досягав тут понад 6 аршинів в обводі, до 1 аршина й 10 вершків діаметром. Крім дуба росли берест, ясен, клен, верба, дикі яблуні й груші. На схід від орільських лісів, на відстані близько 50 верст по прямій лінії, по обох берегах ріки Самари росли самарські ліси; це головна заповідна діброва запорізьких низових козаків. Самарські ліси розлягалися на 182 версти при 20 верстах найбільшої ширини й по справедливості вважалися «знатними», «несходимими» й «невиданими» лісами, своєрідними «муромськими хащами». «Ріка Самара, - писав 1637 року Боплан, - знаменита надзвичайним лісовим багатством, отож навряд чи якесь інше місце може зрівнятися в цьому з околицями Самари». 1675 року під час підготовки походу на Крим московського ополчення під керівництвом князя Григорія Ромодановського й козацького війська, очолюваного гетьманом Іваном Самойловичем, було вирішено йти «нижче посольської дороги на Самару, щоб війську у водах і дровах труднощів не було». 1682 року московські послы Микита Зотов і Василь Тяпкін повідомляли, що на всіх верхів'ях рік Орелі й Самари і в степах біля них «суть великі діброви й ліси, й терновики, й шелюги, й очерети». 1766 року очевидець, секретар Василь Чернявський писав, що із самарських лісів запорізькі козаки не лише будували всі свої будинки й зимівники, але 1756 року, після пожежі в Січі, коли обернулася на попіл більша її частина, знову відбудували всі козацькі курені, купецькі й ремісничі будинки й «завжди на обігрівання й на інші свої потреби дрова використовували». Самарські ліси склалися з дерев найрізноманітніших порід - ясена, клена, липи, береста, груші, яблуні, сосни, терну, ліщини, однак із переважанням, як і на Орелі, дуба. Між деревами лісу, особливо поблизу річок, були великі луки, сінокоси, озера, болота, вкриті високим очеретом і непрохідною травою; на луках паслися дикі кози, кабани, тури, в чому переконують нас турячі роги, які тут зараз знаходять. Сказане 250 років тому про самарські ліси французьким інженером Бопланом можна майже все повторити і в наш час. Незва жаючи на варварське поводження місцевих власників із самарськими лісами, вони навіть у наш час усе-таки вражають людину й особливою висотою, й особливою товщиною своїх дерев: у них і тепер ростуть сосни, що мають в обводі 6, дуби 9, а верби 10 аршинів. Що ж тут було в далекому минулому? Про це можна судити зі скам'янілих гігантських дубів, які знаходять у різних місцях на дні ріки Самари. Цілу мережу таких дубів можна побачити при спаді води в ріці біля села Вільного. В наш час самарські ліси тягнуться приблизно на 100 верст по обох берегах ріки Самари, щоправда, з деякими перервами, починаючи з місця, де Самара приймає у себе річку Вовчу на межі Новомосковського й Павлоградського повітів, і закінчуючи її гирлом вище містечка Ігрени.

На схід від Самари невеликі ліси йшли по річках Нижній Терсі, Солоній, Вовчій, Ганчулу, Янчулу, Мокрих Ялах, Бахмуті, Кальміусу, Кальчику, по схилах Азовського моря й по деяких степових ярах та пустирях; найбільшими з усіх цих лісів були Дібрівські на річці Вовчій, де всього лісу налічувалося до 425 десятин, з переважанням дуба; далі бахмутські, що мали до 10 000 десятин, але навряд чи належали запорізьким козакам; і, врешті, так званий Леонтіївський байрак біля південної межі нинішнього Слов'яносербського повіту, що разом із сусідніми лісами Землі Війська Донського становив колись одну суцільну лісову дачу. Всі інші ліси разом займали близько 400 десятин і були переважно дрібною породи, «чагарі й шелюги».

Із загального огляду лісів запорізького краю безпосередньо впливає такий висновок: землі, що дісталися запорізьким козакам, мали переважно степовий характер; на степових просторах завдовжки в 425 й завширшки в 275 верств, тобто приблизно 11 000 000 десятинах землі, 80 000 десятин лісу надто мало, щоб надати всій країні лісового характеру. Зрештою, не можна змовчати й про те, що в часи запорожців лісів було більше, ніж тепер, а на початку історичного існування козаків більше, ніж наприкінці. Причинами зменшення кількості лісових площ були тут чисто випадкові явища пожежі, винищення татарями, поляками, росіянами під час великих походів, місцевими жителями під час будівництва міст, при освоєнні Запоріжжя новосербами, слов'яносербами й слобідсько-українським військом, а після падіння Запоріжжя місцевими жителями Новоросії¹². Причини винищення лісу частково були вказані ще в минулому столітті: «Через те, що бір кілька разів горів, а найбільше від татарського зимування у ньому й безладної вирубки, всі відомі ліси стали значно рідші. В усіх тих місцях - Самарі, Конці й Кальміусі - ліси вкрай понижені не лише через використання на обігрівання під час суворої зими, годування худоби, рубання верхівок і гілок дерев, будівництво загород для худоби й вивозу у свої аули немалої кількості лісу, не виключаючи й садових дерев. Біля кількох зимівників ними були відібрані заготовлені на будівництво колоди, бруси і дошки, і вивезені у степові аули під прикриттям татарів. Ці дикі й голодні народи витоптують трави і стравлюють сіно біля зимівників і на луках, розорюють молодий ліс, цілу зиму крадуть і грабують усе, що тільки можуть... заготовлений для будівництва ліс, не шкодуючи й садових дерев Один з мурз минулої весни (1765 р.), забравши знайдений біля деяких зимівників заготовлений на будівництво ліс, на сорока возах з 50 озброєними татарами сам до своїх аулів супроводжував, відбиваючи козаків, що хотіли перешкодити перевезенню». Немало лісу знищили новосерби, слов'яносерби й козаки слобідсько-української лінії, в основному з 1752 по 1769 рік, а також перші поселенці Новоросії після падіння Січі, при будівництві різних міст - Єлизаветграда, Бахмута, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Одеси, Севастополя, Олешок, Нікополя та ін. Та й поміщики, отримавши після запорожців землі в Новоросії або задурно, або за мізерну плату скарбниці, також знищили багато лісів чи внаслідок неправильного ведення господарства, чи внаслідок роздріблення великих лісових ділянок на малі, які діставалися відразу кільком особам і знову ділилися ними на ще менші ділянки, котрі, через їх мізерність, винищувалися дощенту.

Щодо лісової флори у країні вольностей запорізьких козаків слід сказати, що тут росли майже всі ті породи дерев, як і в Північній Америці, що пояснювалося, мабуть, схожістю клімату тієї й іншої країни суворою зимою, спекотним літом, вітряною й несталою погодою в запорізьких степах зумовлювали й наявність певних видів дерев, панівними серед яких були липа, клен, в'яз, дуб, берест або ілім,

граб, ясен, осокір, верба, шовковиця, яблуня, груша, вишня, дуля, калина, біла верба, вільха, береза, сосна, ліщина, чорноклен, срібляста тополя, глід¹³, кизил, чинбарське дерево, рай-дерево, жостір, таволга, бузина, лоза, явір (чинара, несправжній клен, німецький клен), барбарис, гордове дерево.

Прилягаючи до Азовського й Чорного морів, займаючи положення з одного боку між Туреччиною й Кримом, а з другого між Польщею, Україною і Великоросією, землі запорізьких козаків неодмінно мали пропускати через себе головні шляхи до згаданих морів від указаних країн та з центральних міст. Одні з цих шляхів ішли по Дніпру та його притоках, інші - степом, уздовж чи впоперек його балок та ярів; перші були річкові, другі - сухопутні. Головний річковий шлях починався від верхніх границь вольностей запорізьких козаків вище правої притоки Дніпра Сухого Омельника й лівої ріки Орелі, а закінчувався навпроти гирла також правої притоки Дніпра, ріки Бугу. Це частина того знаменитого шляху «з варяг у Царград», яким колись ходили наші предки, ще будучи язичниками, у Візантію з торговельними й завойовницькими цілями на своїх однодеревних ладдях чи моносилах. Сухопутні дороги звалися шляхами, це були великі торгіві чи биті дороги, що тяглися уздовж і впоперек запорізьких земель і виходили далеко за їх кордони. З останніх найвідомішими були: Муравський шлях, що йшов вододілом Дніпровського й Азовсько-Донського басейну, й Чорний, що йшов вододілом між Бугом і Дніпром з їх боковими другорядними відгалуженнями.

Муравський шлях, що отримав свою назву, за найімовірнішим поясненням, від трави мурави, йшов із глибини Росії, від Тули, повз Курськ, Білгород, у Слобідську Україну, далі через Оріль за Запоріжжя; у Запоріжжі через ріку Самару, Вовчі Води й Конку; нижче Конки виходив за межі запорізьких вольностей і тягнувся до самого Перекопу. У росіян Муравський шлях вважався найзручнішим, найбільш прямим, гладким і рівним шляхом із Русі до татар; у козаків про нього казали: «лежить Гася, простяглася, а як устане, то й неба достане». У межах Запоріжжя він ішов понад 200 верст і на цьому просторі пролягав по безлюдному й дикому степу, де крім незначного житла на Самарі до XVIII століття не було ні міст, ні сіл, ні хуторів, ні заїжджих дворів; зате по обидва боки від нього в щедру на дощі літо росла така густа висока трава, що за нею не видно було ні людини, ні волів: як їде, було, чумак по шляху, то від нього тільки й видно, що «високу шапку та довгий батіг», а навколо морем стоїть сива стомлена ковила, що низько схиляється то в один, то в другий бік від легкого подмуху степового вітерця; а зверне віз із дороги, то й не випутає своїх коліс із густої трави. Отож не дивина, що мандрівники з Росії, котрі їхали через Запоріжжя у Крим, зупинялися на ночівлю у відкритому степу й під голим небом, спускаючись або на схил якоїсь балки, або на берег якоїсь річки, не здивує також і та розважлива осторога, з якою мандрівники йшли цим шляхом: так, московські послы Василь Тяпкін та Микита Зотов, які 1681 року йшли в Крим, повернувши з Сум до Муравського шляху, взяли з собою для охорони 600 рейтарів та українських козаків. До цих незручностей руху по Муравському шляху долучалося й те, що мандрівникам часто доводилося або переходити вброд річки, що зустрічалися на шляху, або ж самим мостити гаті й по них переправлятися з одного берега на інший. Муравський шлях був звичним місцем прориву татар на Україну: «А ходять из Крыма татарова по сей левой стороне Дніпра на Муравские шляхи, не переходя Дніпра, украинские пороги». Муравським шляхом і запорізькі козаки не раз здійснювали свої набіги на Крим. У XVII столітті після спорудження міст у Слобідській Україні татари вже намагалися уникати Муравського шляху: «Крымские люди Муравскою и Изюмскою соймою против крепостей не пойдут». З бокових гілок Муравського шляху відомі були: Кримський або Чумацький, що відходив від Муравського біля Вовчих Вод, ішов уздовж лівого берега Дніпра понад Великим Лугом, потім повертав від Дніпра в степ і доходив до міста Перекопа; Ізюмський, який сходився з Муравським «біля верху ріки Орелі», й Кальміуський, що сходився з Муравським біля Кінських Вод.

Чорний (Польський) або Шпаків шлях, у турків Кара Іслах, що отримав свою назву від Чорного лісу, виходив з глибини Польщі, з Варшави на Кознище¹⁴, Пулави, Маркушів, Люблін, Жовку, Львів, повз Умань на Торговицю, через річку Синоху й звідси в межі вольностей запорізьких козаків, через річки Вільшанку, Кільтін, уздовж Малої Висі на Велику Виську¹⁵, над верхів'ями Костуватої й Бобринця, потім вододілом між Ташликом і Мертвоводом до гирла самого Ташлика, до Бугу, врешті за Буг до шляху Керван-Іол, тобто Караванної дороги.

Крім Чорного шляху по західній окраїні вольностей запорізьких козаків ішли ще такі шляхи: Крюківський - від Крюкова уздовж правого берега Дніпра мимо порогів на Кічкас, далі на Кримський або Чумацький шлях. Кримський — від Китайгорода на Романкове, уздовж річки Базавлука, далі через Базавлук із правого на лівий берег, до станції Степової, звідси через Дніпро, його притоки Святу Гірку Воду¹⁶, Білозірку, Рогачик і врешті в Татарію; це була «дорога, якою купці йшли просто у Крим». Переволочанський - від Переволочної на Саксагань, Базавлук, Солону, в Нову Січ, а потім з правого берега Дніпра на лівий, до Кримського шляху. Микитинський - від Мишуриноного Рогу на Коржеві могили, Базавлук, Солону, Чортомлик, Микитине, через Дніпро й на Кримський шлях. Кизикерменський - від Кременчука на Жовте, Курячу балку, Недаївводи, вододілом Саксагані й Інгульця, на Кривий Ріг, уздовж Інгульця, через Давидів брід у Кизикермен, через Дніпро й на Кримський шлях. Крім того, між Микитинським та Кизикерменським шляхами були ще Коржів та Саксаганський шляхи.

У південно-західній окраїні вольностей запорізьких козаків пролягало три шляхи - Гардовий або Королівський, Січовий вищий та Січовий нижчий. Гардовий шлях отримав свою назву від Гарда на Бузі; назву Королівського йому дали, очевидно, тому, що на ньому польський король Ян Ольбрахт 1489 року здобув перемогу над татарами й турками. Він виходив з Поділля, йшов через Буг по одному з кам'яних мостів, збудованих на цій ріці Вітовтом, далі входив у межі вольностей запорізьких козаків і йшов ними 300 верст, відзначаючись дивовижною прямою, до гирла річки Кам'янки, де була Кам'янська Січ, тоді до турецького міста Кизикермена, звідти до Таванського перевозу й далі у Крим. Січовий вищий шлях ішов від Гарда на Бузі на Білонівку, далі тягнувся вгору до Січі на річку Підпільній. Січовий нижчий ішов паралельно до вищого, також від Бугу на Балацьке й до Січі на Підпільній.

Між останніми трактами по річках Інгульцю, Саксагані, Інгулу до Балацького були розкидані запорізькі зимівники, а нижче Балацького зимівників не було, лише в літній час, коли запорожці осідали вздовж Дніпра й Бугу для рибальства й звіроловства, тут з'являлися тимчасові запорізькі житла; а з турецького боку повсюди від Січі до Гарда, між Дніпром, Бугом і лиманом узагалі не було жодних поселень. На всьому просторі цих двох трактів і на велику відстань від них був лише дикий степ; лісів тут майже не було, крім лісу на Громоклії, яка впадає в Інгул вище Балацького, де ріс байрак завдовжки з мило, та на ріці Інгульці біля Балацького й на ріці Бузі у вигляді малих тернац та чагарів. Польські купці йшли в Гард через кріпость Архангельськ, Цибулів та інші російські міста й села; з Гарда вони продовжували путь або в Січ, або в Очаків; в останньому випадку купці переправлялися через Буг із версту вище Гарда. При цій переправі стояла запорізька застава з 80 чоловік з окремим полковником на чолі, без відома якого ніхто не смів ні

переїжджати з земель запорізьких козаків на турецький бік, ні з турецьких земель на запорізький бік.

Для повної безпеки всіх, хто проїжджав степами запорізьких козаків, прикордонні полковники давали їм особливий знак, пернач, який мандрівники були зобов'язані зберігати під час усієї своєї поїздки й показувати на вимогу запорізькому товариству чи кому-небудь з його старшин.

Мандрівники, купці й торговці, які проїжджали через землі запорізьких козаків прямими чи боковими шляхами, неодмінно стикалися з великими чи малими ріками й неминуче мусили або долати їх убрід, при незначній воді, або переправлятися на човнах, поромах і плотах при значній воді, особливо в ріці Дніпрі; в останньому випадку запорожці брали з проїжджих певну платню, що становила головне джерело їхніх військових прибутків.

З усіх запорізьких переправ і бродів історично відомими серед запорізьких козаків були 22 наступні: Кременчуцький брід та Успенська переправа біля Карменчика, а нижче неї Гербедіївська; Мишуринорізька навпроти Мишуриноного Рогу; Романівська навпроти села Романкова; Будилово-Таволжанська навпроти Будилівського порога й Таволжанської забори; Крайська або Кічкаська, що отримала свою назву або від вірменського князя Кіскаса II, за якого намехські вірмени 1602 року приходили в Київ на допомогу руським проти поляків, або від тюркського кореня «kоg-kоg» - «проходь», «іди геть», у розумінні пункту, звідки починалася переправа; Микитинська або Кам'янозатонська навпроти Микитиноного Рогу на правому березі Дніпра й Кам'яного Затону на лівому; Білозерська, Рогачицька й Карська навпроти Білозерки, Рогачика й Каїрки, лівих приток Дніпра; Носоківська навпроти острова Носоківки; Кам'янська, названа турецьким істориком Наїмою переправою Диван-Гечіді, біля острова Тавані й міста Кизикермена; Дрімалівська й Козацько-Кам'янська поблизу гирл рік Дрімалівки й Козацької Кам'янки; Бургунська навпроти острова Бургунки; Тягинська біля гирла річки Тягинки; Вищий перевіз на дві версти нижче впадіння Інгульця у Дніпро, у теперішній Перевізці, урочищі села Фаліївки, маєтку М.М. Комстадіуса; Віршовчина й Білозерська¹⁷ поблизу впадіння цих річок у Дніпро.

Із бродів і переправ ріки Бугу відомі були 9 таких переправ і бродів: Вітовтів брід нижче гирла Синюхи; Мигійський перевіз навпроти Мигійського Ташлика; Піщаний перевіз на три версти вище Гарда; Гардовий перевіз біля самого Гарда; Кременецький брід на 6 верст нижче Гардового; Безіменний перевіз на дві версти нижче Кременецького; Чартайський брід навпроти річки Чартали¹⁸; Овечий брід на вісім верст нижче Чартайського; Соколанський перевіз навпроти селища Соколана. Вище Бугу був Синюшин брід через річку Синюху.

Крім переправ і бродів через Дніпро, Буг і Синюху, було ще два шляхові броди через ріку Інгул, кілька бродів через річки Мертвовод, Гарбузинку, Інгулець, де відомі були Давидів брід на 60 верст вище гирла Інгульця, й Бекеневський або Білий брід трохи нижче Давидова; далі через річки Кам'янку, Бешку, притоки Інгульця, ріку Оріль, де відомим був Стешин брід на Муравському шляху; через річку Вовчу, Злодійський брід та сім бродів через ріку Самару: Піщаний, Калинів, Вільний, Грицьків, Кочереженський, Тернівський та Чаплинський.

¹ Корчі, рештки дерев у воді (В. Даль).

² Сіра сова.

³ Нині вживається форма «Самара» (Словник гідронімів України. - К., 1979).

⁴ Довга, Західна, Мечетна, П'ята, Четверта.

⁵ Дометрична міра довжини, 0,711 м.

⁶ Дометрична міра довжини, поширена в Росії, 30,48 см.

⁷ «Словник української мови» (К., 1970) та «Словарь»Грінченка подають «бурдей, бурдій» - землянка.

⁸ Поль О.М. (1832-1890) - укр. краєзнавець, археолог і колекціонер, походив з родини гетьмана.

⁹ Дометрична міра площі, 2400 кв. сажнів, 1.09 га.

¹⁰ Нині р. Кам'янка.

¹¹ Сучасна назва не встановлена.

¹² Історична область на півдні України й Росії. У XVIII ст. ототожнювалася з Новоросійською й Азовською губерніями.

¹³ Крім російських відповідників «боярышник» і «крушина», автор подає й українські назви «глід», «жостір».

¹⁴ Нині Козеніце (Польська Народна Республіка).

¹⁵ Сучасна назва Велика Вись.

¹⁶ Нині р. Свята.

¹⁷ Повторюється вдруге.

¹⁸ Сучасна назва Чортала.

Джерело: Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків. Т. 1. - Львів : Світ, 1990. - С. 26-37.

Переведення в електронний вигляд: Волкова К.Ф.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)
- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)